

მიხაილ სვანიძე

1649 წ. თურქეთის სულთანსა და ზაკაროქიელ კაზაკებს შორის დადებული ხელშეკრულება შავ ზღვაზე ვაჭრობის შესახებ როგორც საისტორიო წყარო

XVII საუკუნის შუა წლებში ოსმალეთის იმპერია მწვავე კრიზისს განიცდიდა. ამ პერიოდში სტამბოლში გაჩაღდა ბრძოლა ძალაუფლების მოსაპოვებლად სასახლის სხვადასხვა დაჯგუფებებს შორის. სახელმწიფო გადატრიალებ-ს შედეგად, რომელშიც აქტიურ მონაწილეობასღებულობდნენ იანიჩარება. სულთან იბრაჰიმ I (1640—1648) ჩამოგდებულ და მოკლულ იქნა. 5 აგვისტოს ტახტზე აიყვანეს მისი ვაჟი 7 წლის მეჰმედ IV (1648—1687)¹.

აჯანყებებმა მოიცვეს ანატოლია, სირია, ერაყი და იმპერიის სხვა რეგიონები. მდგომარეობას ის-ც ართულებდა, რომ 1645 წლიდან ოსმალეთი ეომებოდა ვენეციას და ომში დამარცხებას განიცდიდა. ვენეციამ მოახდინა ეგოსის ზღვაში მდებარე არქიპელაგის კუნძულების, 1648 წელს კი დარდანელის სრუტის ბლოკირება. ყოველივე ამის შედეგად მნიშვნელოვნად შემცირდა სტამბოლის სავაჭრო ურთიერთობები ეგვიპტესა და იმპერიის სხვა პროვინციებთან. დედაქალაქში მწვავედ იგრძნობოდა სურსათ-სანოვავის ნაკლებობა. ასევე პროლექტებით ცუდად მარაგდებოდა სტამბოლი შავი ზღვისპირეთის ქვეყნებიდან, მაშინ, როცა ეს რეგიონი ყო სურსათ-სანოვავის მთავარი მიმწოდებელი².

ვაჭრობის შემცირების შედეგად მკვეთრად შემცირდა სახელმწიფოს შემოსავალი. დედაქალაქში შეიქმნა კრიტიკული მდგომარეობა. დაიწყო ამბოხებები.

უაჩესდებოდა ოსმალეთის იმპერიის სავაჭრო მდგომარეობაც. ვენეციის რესპუბლიკამ ფართო დიპლომატიური საქმიანობა გააჩაღა ანტიოსმალური კოალიციის შესაქმნელად. ამ მიზნით მან მიმართა რომის პაპს. აგრეთვე ესპანეთს, გერმანიის სახელმწიფოებსა და პოლონეთს³.

ვენეციამ გადააღვა მთელი რიგი ნაბიჯებისა. რათა დაემყარებინა კავშირი ბოგდან ხმელნიცისთან. რომელიც მიზნად ისახავდა ზაპოროჟიელ კაზაკების ჩართვას საზღვაო ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ ამასთან დაკავშირებით სატარიის შენიშნაო. რომ 1650 წ. ვენეციის ელჩმა რომში სავარდომ ტყარინაში გადაგზავნი ალბერტო ეიშინი. ბოგდან ხმელნიცისთან საუბარში მან განაცხადა, რომ 1649 წლის 22 ივნისს, რაც ვენეციის ფლოტმა მოახდინა დარდანელის სრუტის

¹ Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. т. II, М. 1951, д. 46, с. 91.

² Там же, т. II, д. 46, с. 93, д. 60, с. 155.

³ Там же, т. II, д. 46, с. 89, 90.

ბლოკ რება და შესთავაზა დაუყოვნებლივ გაეგზავნა ბასფორსკა და სხვა სხვა
ექსპედირცია, რათა შემდეგ ვენეციელთა ფლოტთან ერთად მიეტანათ ივრანში
ატამბოლზე⁴.

შექმნილ ვითარებაში ოსმალეთის მთავრობა დანტერესებული იყო, მე-
გობრული ურთიერთობა დაემყარებინა უკრაინასთან და ამით ხელი შეეშალა
მისი ჩართვისათვის ანტიოსმალურ კოალიციასში.

ამასთან ერთად, ოსმალეთი ცდილობდა ყაჩაღური თავრების შეწყვეტას
შავ ზღვაზე და ამ რეგიონში ვაჭრობის გაფართოებას.

ოსმალეთის მიერ შავზღვისპირეთის ქვეყნების დამპყრობის შემდეგ, ფაქ-
ტობრივად, შავი ზღვა იქცა „ოსმალეთის ტბად“, რამაც გამოიწვია ამ რეგი-
ონის ეკონომიკაზე ოსმალეთის კონტროლის დამყარება.

შავი ზღვის რეგიონის ქვეყნები ამარსებდნენ ატამბოლს სასოფლო-სა-
ბეურნეო პროდუქტებით, სხვა საქონლით, ნედლეულით, მონეტით და სხვ.

ამოგვად, შექმნილ ვითარებაში, შავზღვისპირეთის ქვეყნებთან ვაჭრო-
ბასა და ეკონომიკურ ურთიერთობას აფრქვითისათვის განსაკუთრებით დიდი
მნიშვნელობა ჰქონდა.

1649 წლის თებერვალში, პერეასლაველში, სადაც იმ დროს იმყოფებოდა
პეტმანი ბოგდან ხმელნიცი, ჩავიდა თურქეთის ელჩი ოსმან-აფა. მან განა-
ცხადა, რომ ოსმალეთი მზადაა აღმოუჩინოს კახაყება სამხედრო დახმარება
პოლონეთთან ომში და ხელი მოაწეროს სავაჭრო ხელშეკრულებას. ელჩის სი-
ტყუებით, სულთანმა უკვე უპრძანა ყირიმის ხანსა და სილოსტროის ფაშას მო-
ვიდნენ პეტმან ბოგდან ხმელნიციისთან დახმარებას აღმოსაჩენად⁵.

დაიწყო მოლაპარაკება, რომლის შედეგად ოსმალეთსა და უკრაინას შო-
რის დაიდო სავაჭრო ხელშეკრულება. მას ეწოდება: „ხელშეკრულება, დადებ-
ბული თურქეთის სულთნის მიერ ჩაპოროეულ ჯართან და რუს ხალხთან შავ
ზღვაზე ვაჭრობის შესახებ 1649 წელს“⁶. იგი დაბეჭდილია „სახელმწიფო სიგე-
ლებისა და ხელშეკრულებების კრებულში, რომლებიც იწახება საგარეო საქ-
მეთა კოლეჯიაში“. ე. დოკუმენტი მეტად მნიშვნელოვანია როგორც საისტო-
რიო წყარო შავ ზღვაზე ვაჭრობისა და ხალხობის შესასწავლად. სავაჭრო
ხელშეკრულება შედგება მოკლე შესავლისა და ცამეტი მუხლისაგან. თავისი
შინაარსით ეს ხელშეკრულება მოგვაგონებს იმ კაპიტულაციებს, რომელთა და-
ლითაც ოსმალეთი, სულთანი თავისი ნებით ანიჭებდა პრვილეგიებსა და შე-
ღავათებს ევროპულ ნავიგაციანტებს ოსმალეთთან ვაჭრობის საქმეში.

ხელშეკრულების პირველ ოთხ მუხლში საუბარია იმ უფულებებსა და პრი-

⁴ Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях, М., 1978, с. 136; Грушевский М. С. История Украины, т. 9, с. 8.

⁵ Inalcik Halil. The Ottoman Empire the Classical Age, 1300—1600, London, 1973, pp. 127—139; Kurt Peter Carl M. Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century. - Journal of the American Oriental Society, v. 86, no. 2, 1966, pp. 86—113.

⁶ Голубецкий В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа в 1648—1654 гг., Киев, 1962, с. 176—178; Костомаров П. Богдан Хмельницкий, т. II, СПб., 1884, с. 61.

⁷ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел, М., 1822, ч. 3, с. 442—447.

უაღიგებზე, რომლებიც ენიჭებოდა უკრაინელ კომერსანტებს ოსმალეთთან ვაჭრობის დროს.

ოსმალეთის სულთანი უფლებას აძლევდა ზაპოროჟიელ სავაჭრო გემებს თავსუფლად ეცურათ შავ ზღვაზე. შესულიყვნენ ოსმალეთის სახელმწიფოს ნებისმიერ პორტსა და ქალაქში. ავრეთვე, გასულიყვნენ ხმელთაშუა ზღვაში და თავისუფლად ეწარმოებინათ ვაჭრობა როგორც ოსმალეთთან, ასევე ქრისტიანულ ქვეყნებთან.

იმის გამო, რომ სულთანი მჭარველობას უწყევდა კომერციულ აქტივობას, იგი თავისუფლებდა ვაჭრებს ყოველგვარ გადასახადებისა და ბაფებისაგან სიმპორტო და სექსპორტო საქონელზე⁸.

უკრაინელ ვაჭრებს ხვდა ეძლეოდათ შავი და ხმელთაშუა ზღვების პორტებსა და ქალაქებში ქალოვითი საწყობები და საბაზრებიც. სახლები, რომლებიც არ იბეჭდებოდა გადასახადით⁹.

ზაპოროჟიელი ჯარისა და ვაჭრების ინტერესებს დასაცავად სტამბოლში ეწედა გაზანილიყო მათი წარმომადგენლის ნაკვეთს რეზიდენცია, რომელიც მისილი იქნებოდა ყოველგვარი პატრონა და ქნებოდა უსაფრთხოებას. გარანტია: მხოლოე მბრძოვ. ზაპოროჟიელ ჯარსაც „უყოლებოდა სულთნის ნაკვეთი თავის სანავსადგურო ქალაქში“¹⁰. მის მოვალეობას შეადგენდა ავრეთვე აპპორტების გაცემა გემებთან და გაღებები თავისუფალი ნაოსნობისათვის. ამასთანავე გადასახადის აღება არ უმეტეს ერთი ჩერკობეცისა¹¹.

მომდევნო ოთხი მუხლი ეხებოდა შავ ზღვაზე ნაოსნობისა და ვაჭრობის უსაფრთხოებას და სიმშვიდის დამრღვევთ მიმართ სასჯელს. ამ მიზნით ზაპოროჟიელ ჯარს ეწედა ავგო სანავსადგურო ქალაქი დნიპრსა და ბუჯის შესარბამდე¹².

ოსმალეთის სულთნის წყალობა ზაპოროჟიელი კაზაკებისა და უკრაინელი ვაჭრების მიმართ შემთხვევითი არ იყო. ის ვაპრობებულ იყო შავ ზღვაზე უცემნელ მფლობელობით.

XVII საუკუნის პირველ ნახევარში განსაკუთრებით გაძლიერდა დონისა და ზაპოროჟიელი კაზაკების თავდასხმები არა მარტო სავაჭრო გემებზე, რომლებიც შავ ზღვაზე დაეურავდნენ. არამედ ოსმალეთის საზღვაო სანაპირო ქალაქებზე - ტრაპ-ზონზე, სამსუხზე, სინოპზე და თვით სტამბოლზედაც კი. თავდასხმები იმდენად საშიში შეიქნა, რომ ბოსფორზე კაზაკების გამოჩენამ დიდად შეაშფოთა ოსმალეთის მთავრობა სულთანმა ბრძანება გასცა, იქროს ყურეში რევიის ქაჭვი გაეხათ და ამით თავი დაეცვათ დედაქალაქზე კაზაკების თავდასხმისაგან¹⁴.

საჭიროა აღინიშნოს, რომ დონისა და ზაპოროჟიელ კაზაკებს დაბმარობას

⁸ Собрание государственных грамот и договоров... ч. 3, с. 442—447.

⁹ იქვე.

¹⁰ იქვე.

¹¹ იქვე.

¹² იქვე.

¹³ იქვე.

¹⁴ Тушин Ю. П. Указ. соч. с. 164—166; Смирнов Н. А. Россия и Тушины в XV—XVII вв. М., 1946, т. I, с. 89—93.

უწევდნენ და ზოგჯერ მათთან ერთად თავდასხმებში მონაწილეობას აღებულობდნენ ქართველებიც¹⁵.

სულთნის მიზანი იყო აღედგინა შავ ზღვაზე სიმშვიდე და ნაოსნობის უსაფრთხოება, სწორედ ამიტომ მოუწოდა მან ზაპოროჟიელ კაზაკებს, შეეწყვიტათ თარეში ამ რეგიონში და ერთობლივი ძალებით დაესაჯათ დამნაშავენი. ზაპოროჟიელ კაზაკებს უნდა აღმოეჩინათ დახმარება ოსმალთათვის დონის კაზაკების წინააღმდეგ ბრძოლაში, რომლებიც ასევე თავს ესხმოდნენ თურქების გემებს. ამ ფაქტმა ასახვა ქპოვა განხილულ დოკუმენტში. თუ ვინმე ზაპოროჟიელი კაზაკთაგანი უნებართვოდ მოახდენს თავდასხმას შავ ზღვაზე, იგი ზაპოროჟიელმა ჯარმა უნდა გაასამართლოს¹⁶.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მუხლები, რომლებიც ეხება დონის კაზაკებს.

დონის მხრიდან თავდასხმისა და ზღვაზე თარეშის შემთხვევაში „თურქების გალერებთან ერთად საჭიროა დამნაშავეის დაჭერა და დასჯა“¹⁷.

ამასთანავე, ოსმალეთის სულთანი კრძალავს კაზაკების გემების, გალერების, მათი ხაზხოს, აგრეთვე მათი საქონლისა და იარაღის გამოყენებას¹⁸.

ამგვარად, იმისათვის, რომ შავ ზღვაზე „იყოს სიმშვიდე და უსაფრთხოება“¹⁹, ოსმალეთს დახმარება უნდა აღმოუჩინონ ზაპოროჟიელმა კაზაკებმა.

ხელშეკრულების სხვა მუხლები ეხება ვალების გადახდის წესებს, ვაჭართა მემკვიდრეობით უფლებებს, ტყვეებს გამოსყიდვას, როგორც ქრისტიანების, ისე მუსლიმების გაქცეულ ტყვეებსა და სხვ²⁰. მაგალითად, ოსმალეთის სახელმწიფოში ვაჭრის გარდაცვალების შემთხვევაში, მთელი მისი ქონება, თანახმად მისი ანდერძისა, გადადიოდა მისი მემკვიდრეების ხელში. კაზაკ ვაჭრებზე ვრცელდებოდა იგივე წესები და კანონები, რომლებიც მოქმედებდნენ ოსმალეთის სახელმწიფოში თვით ოსმალების მიმართ²¹.

ეს დოკუმენტი ხასიათდება მთელი ჩიგი თავისებურებებით, რითაც იპყრობს ჩვენს ყურადღებას:

ხელშეკრულების შესავალ ნაწილში ნათქვამია, რომ იგი დადებულ იქნა ოსმალეთის სულთანსა და ზაპოროჟიელ ჯარის შორის, მაგრამ არაა მითითებული არც სულთნის სახელი, არც მისი რწმუნებულისა და არც ზაპოროჟიელი ჯარის წარმომადგენლისა.

თუმცა ხელშეკრულებაში აღნიშნულია თარიღი — „დაახლოებით 1649 წ.“²², მაგრამ არაა მითითებული თვე და რიცხვი.

15 ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი. გვ. 320—332; ი ცინცაძე. მასალები პოდოსეთისა და საქართველოს ეთნოგრაფიის ისტორიისათვის XV—XVIII საუკუნეებში, თბ. 1946, გვ. 25—29; ს. როდონაძე. თესეთ-საქართველოს ეთნოგრაფიის ისტორიისათვის XVII ს.-ის პირველ ნახევარში, თბ. 1960, გვ. 32—37; Сванидзе М. Х. Грузия, страны Причерноморья и первой половине XVII в. В кн. Россия, Польша и Причерноморье XV—XVIII вв., М., 1979, с. 125—130.

16 Собрание государственных грамот и договоров... т. 3 с. 442—447.

17 იქვე.

18 იქვე.

19 იქვე.

20 იქვე.

21 იქვე.

22 იქვე.

ხელშეკრულებაში არაა ზუსტად ფიქსირებული — რა ხნით დაიწყო ეს ხელშეკრულება. ჩაწერილია, რომ ასი წლით, მაგრამ ახლავს შენიშვნა, თუ არა ასი წლით, „ორმოცდაათით მაინც ან, სულ ცოტა, ოცდაათი წლით“²³.

ასევე არაა მითითებული ხელშეკრულების დადების ადგილი — სახელმწიფო ან ქალაქი.

ჩვენს ხელთ არსებული ხელშეკრულების ტექსტი შედგენილია რუსულ და პოლონურ ენებზე. მაგრამ არ მოგვეპოვება თურქული ტექსტი და არ არის მინიშნება ამის თაობაზე.

ჩვენი აზრით, ყველა ეს „ხარვეზი“ იმით ა-ხსნება, რომ ეს იყო პრელიმინარული (წინასწარი) შეთანხმება, რომლის საფუძველზე „ტამბოლში უნდა შეედგინათ საბოლოო ტექსტი და სულთნის სახელით გაცემულიყო კაპიტულაცია. აღსანიშნავია, რომ იმ ეპოქაში ოსმალეთი არ დებდა სავაჭრო ხელშეკრულებებს სხვა ქვეყნებთან, ამის სასაყვედროდ სულთანი, ცალმხრივი წესით, თავის სუვერენის მოხედვით, უბოძებდა ხოლმე კაპიტულაციებს, რომლებიც ვეროპელ კომერსანტებს რიც პრივილეგიება და შელავათებს ანიჭებდნენ ოსმალეთთან ვაჭრობაში.

ამრიგად, ეს ხელშეკრულება მრავალმხრივ საყურადღებო წყაროა შავ ზღვაზე ვაჭრობისა და ნაოსნობის შესასწავლად.

М. Х. СВАНИДЗЕ

ДОГОВОР О ТОРГОВЛЕ НА ЧЕРНОМ МОРЕ, ЗАКЛЮЧЕННЫЙ В 1649 ГОДУ МЕЖДУ ТУРЕЦКИМ СУЛТАНОМ И ЗАПОРОЖСКИМИ КАЗАКАМИ, КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Резюме

В статье рассматриваются предпосылки заключения торгового соглашения между Османским государством и Украиной к середине XVII века. Изучен текст дошедшего до наших дней договора; дается его источниковедческий анализ; оценивается историческое значение документа.

M. SVANIDZE

THE BLACK SEA TRADE TREATY CONCLUDED IN 1649 BY TURKISH SULTAN AND ZAPOROZHIE COSSACKS

Summary

The author reviews the conditions in which the trade treaty between the Ottoman State and the Ukraine was concluded in the 17th century. The text of the treaty that reached the present time has been studied. The article comprises the analysis of the treaty as a historical source and considers the historic importance of the document.